

Οι επιρροές του Καβάφη ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΡΙΤΣΟΥ

● Της Στάλως Λοιζίδου

Φιλολόγου

Κέντρο Θεσαυρού Κυπριακής Ελληνικής Γλώσσας, Ιεράς Μονής Κύκκου

Ο Καβαφικός Ρίτσος:

Ο Ρίτσος κληρονόμησε από το Σολωμό, τον Παλαμά, το Σικελιανό, την πνοή, τη μεγαλοπρέπεια και την πληθωρική πολυμέρεια και από τον Καβάφη την αίσθηση της επιγραμματικής έκφρασης, τη διακριτικότητα, τον αφηγηματικό και ουδέτερο τόνο και μια έφεση για την ιστορία. Αυτά όμως αφομοιώνονται σε μια νέα προοπτική.¹

Ο ίδιος ο Ρίτσος άκουσε να αναφέρεται το όνομα του Καβάφη, όταν ο ίδιος ήταν 17 χρονών, στους φοιτητικούς κύκλους στην Αθήνα. Η πρώτη του επαφή με το έργο του Καβάφη γίνεται το 1933, όταν εκδίδεται η ποιητική Ανθολογία του Η. Ν. Αποστολίδη. Ξεκινά όμως συστηματικά να μελετά το έργο του Καβάφη στα χρόνια της κατοχής, έχοντας πλέον μπροστά του τα καβαφικά «Ποιήματα» (1934).

Ο νέος Ρίτσος με αργά βήματα κάνει την πρόβασή του προς ένα ποιητή, και αυτό φαίνεται και από το ίδιο το έργο του. Τα πρώτα του έργα φαίνεται να είναι επηρεασμένα από τον Πολέμη, τον Πορφύρα και τον Άγρα, αναγνώσματα της εφηβείας του. Στη συνέχεια, στην πρώιμη ωριμότητά του δημιουργεί νέα πρότυπα, όπως τον Παλαμά, Καρυωτάκη και Βάρναλη. Μέσα από αυτά τα περάσματά του ο Ρίτσος καταλήγει από το 1937 έως τα χρόνια της κατοχής σε μια νεοσυμβολιστική εκφραστική, που έγινε και το προσωπικό του όργανο σε μεγάλο μέρος των έργων του. Ο Καβάφης διαπιστώνουμε

ότι δεν βρίσκεται ανάμεσα στους πρώτους του δασκάλους και στα πρώτα του αναγνώσματα.

Αυτή η απουσία του Καβάφη από τον πρώτο Ρίτσο, χαρακτήριζε πολλούς από τους εκπροσώπους της γενιάς του '30. Ο Μυριβήλης, ο Βενέζης σατίριζαν αυτόν και την ποίησή του. Ο νέος Θεοτοκάς είχε μεγάλη εχθρική διάθεση απέναντί του. Έτσι δύσκολα μπορούσε τότε ο Καβάφης να ακουστεί και να εκτιμηθεί, αυτός και το ίδιο του το έργο. Ο Ρίτσος αντιλήφθηκε το μεγαλείο της ποίησης του Καβάφη, μόλις μελέτησε έργα του, γι' αυτό άλλωστε εντοπίζουμε και αρκετές επιρροές από αυτόν. Ο Σεφέρης έγραψε για αυτόν στις «Δοκιμές» με αμφιλεγόμενη στάση, μέχρι που διάβασε το «Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας Πολεμήσαντες» (1922), οπότε και τον αντιλαμβάνεται, και αναγνωρίζει στο πρόσωπό του ένα σπουδαίο ποιητή. Ο λόγος, που δεν ήθελαν να δουν τον Καβάφη αρχικά, ούτε να τον αναγνωρίσουν ποιητικά, ήταν ακριβώς γιατί ήταν εκπρόσωπος, όπως έλεγαν, της παρακμής του αστισμού και λόγω της ομοφυλοφιλίας του.

Μετά τον πόλεμο ο Ρίτσος δε σκόπευε να επανέλθει στα θεωρητικά του ενδιαφέροντα για τον αλεξανδρινό ποιητή. Η θεωρητική αυτή απουσία από τον καβαφικό Ρίτσο δεν είναι παράδοση για το γνώστη του ποιητικού-καλλιτεχνικού χαρακτήρα του Ρίτσου. Η έντονα καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία του του επιτρέπει μόνο την ποιητική έκφραση των προβληματισμών του. Τα πιο αξιόλογα θεωρητικά του γραφήματα ήταν οι θεωρητικές εισαγωγές σε

¹ Ζεράρ Πιερρά, Γιάννης Ρίτσος: Η μακριά πορεία ενός ποιητή, Αθήνα, 1978, σ. 24.

ποιητές, που μετέφρασε ο ίδιος, και θεωρητικά σχόλια σε μερικά έργα του. (Μαρτυρίες, Θυρωρείο). Και στις 2 περιπτώσεις είναι ευδιάκριτη η συγκινησιακή σχέση του Ρίτσου με το έργο, που μελετά.

Το γεγονός ότι μετέφραζε και ασχολείτο μόνο με ποιητές, που τον συγκινούσαν, φαίνεται μέσα από μια ώριμη ποιητική ενασχόλησή του με τον Καβάφη. Το 1963 έγραψε τα «12 ποιήματα για τον Καβάφη», για το «Έτος Καβάφη» για τα 30 χρόνια από το θάνατό του. Όπως δηλώνει και ο τίτλος της ολιγοσέλιδης ποιητικής συλλογής, τα ποιήματα φτιάχτηκαν «για τον Καβάφη», αλλά ως ένα βαθμό και με τους ποιητικούς τρόπους του Καβάφη, τους οποίους – όπως ήταν λογικό και αναμενόμενο- ο Ρίτσος δεν μιμήθηκε δουλικά.² Η λειτουργική συνύπαρξη της προσωπικής του ποιητικής με την ποιητική του Καβάφη έχει την αφετηρία της πολύ παλαιότερα. Στα ποιήματα αυτά έχουμε μια «εικαστική» προσέγγιση, όπου μιλά για τον εξωτερικό Καβάφη, περιγράφει τα χαρακτηριστικά του ποιητή και το χώρο του. Ο Έντμουντ Κίλι διαβλέπει στις Παρενθέσεις (1946-1947) «μια απόπειρα του Ρίτσου να μεταφέρει τις υποκειμενικές εντυπώσεις σε αφήγηση και τα ρητορικά τερτίπια σε δραματική αναπαράσταση μέσα από φιγούρες, πράξεις και αντικείμενα», κάτι το οποίο «υποδηλώνει ότι ο Ρίτσος πέρασε μια περίοδο μαθητείας στο εργαστήρι του Καβάφη».³ Αυτά τα ποιήματα-μικρογραφίες του Ρίτσου καταπιάνονται με τον «πραγματισμό», κάτι που χαρακτηρίζει και τις Μαρτυρίες (ποιητικές συλλογές του Ρίτσου), και κυρίως την 1η και 2η σειρά.

Ο χώρος, ως δραστικός άξονας της ποιητικής δυναμικής, δεσπόζει σε αρκετά ποιήματα του Καβάφη, αλλά και του Ρίτσου, και ένα ανάλογο ρόλο, κυρίως στον Καβάφη, επιτελεί και το φως.⁴ Ο Ρίτσος μετασχηματίζει το καθαφικό φως σε «άπλετο φως», και το αξιοποιεί διαμέσου της λάμπας.

Η ειρωνεία είναι, σύμφωνα με αναγνώσεις του καθαφικού έργου⁵, ο βαθύτερος και ουσιαστικότερος μοχλός της ποίησης του Καβάφη. Την ειρωνεία την αξιοποιεί ο Ρίτσος, αφού τη διαμορφώσει και την προσαρμόσει στη δική του ποιητική.

Ο Ρίτσος πιθανόν να άντλησε τις πληροφορίες του για αυτή την εικαστική περιγραφή του καθαφικού χώρου από τον Τίμο Μαλάνο, μόνο που ο ίδιος δίνει μια δική του ερμηνεία στο φαινόμενο Καβάφη. Ο Ρίτσος κατηγορήθηκε, άστοχα βέβαια, για το ότι τοποθετούσε στο στόμα του Καβάφη λόγια, που ανήκαν στον ίδιο, κάτι που απλά αποδείκνυε την ταύτισή του με τον αλεξανδρινό ποιητή. Η τεχνική της αμφισημίας και της ταύτισης του Ρίτσου με τον

Καβάφη διαμορφώνεται στον ώριμο πλέον Ρίτσος, ξεκινώντας από τη 2η σειρά των Μαρτυριών και μετά. Έτσι, καταλήγουμε σε μια νέα «ερμηνεία» του Καβάφη από το Ρίτσος, η οποία στα ποιήματα αυτά τα οποία αναφέρονται στον Καβάφη περιλαμβάνει την «αθωότητα» του παρεξηγημένου ποιητή, «τον μελλοντικό θαυμασμό μας», και τη μεταθανάτια καπηλεία του έργου του. Το έργο του Ρίτσου, αναιρεί και αμφισβητεί τους αρνητές και κατακριτές του Καβάφη, καθώς στοχεύει στην ηθική και καλλιτεχνική αποκατάσταση του ποιητή.⁶

Μπορούμε όμως να εντοπίσουμε στοιχεία επίδρασης του Ρίτσου από τον Καβάφη και σε πρωιμότερα έργα του, όπως στο «Εμβρατήριο του ωκεανού» (1939/40), στο οποίο ανήκει ο στίχος «Δεν υπάρχει καπνός μήτε Ιθάκη». Το Μάρτιο του 1942, ο ποιητής γράφει τη «Ματαιωμένη απόφαση», όπου αποδίδεται η στυγνή ατμόσφαιρα της κατοχής από το αδιέξοδο.⁷ Σ' αυτό το ποίημα είναι εμφανείς οι μνήμες από τα «Παράθυρα», μόνο που στην περίπτωση του Ρίτσου το άνοιγμα του παραθύρου επιβάλλεται, και το ποίημα υποδεικνύει και παροτρύνει τη μαζική διέξοδο.

Για να εντοπίσουμε ξανά στοιχεία του Καβάφη στο Ρίτσος, διανύουμε μια δεκαετή περίοδο χωρίς επιρροές, για να φτάσουμε σε μεγάλες ποιητικές συνθέσεις, όπως η «Τέταρτη Διάσταση», «Η Σονάτα του Σεληνόφωτος» (1956), «Φαίδρα» (1974-75). Πιο μεγάλη και συγχρόνως πιο δυσδιάκριτη η καθαφική επιρροή βρίσκεται στο «Χρονικό» (1957). Ο Ρίτσος γράφει ποιήματα με ίδιους τίτλους από καθαφικά ποιήματα, όπως «Ο πολυέλαιος». «Τα 2 άλογα» του Ρίτσου παραπέμπουν στα «Άλογα του Αχιλλέως», έργο του Καβάφη.

Κοινά στοιχεία των 2 μεγάλων ποιητών είναι οι αιχμές, που στρέφονται εναντίον των οπορτουνιστών «λαϊκών αντιπροσώπων», όπως και ο αποφενაკισμός τους, όπως φαίνεται στην ειρωνική λειτουργία των προφάσεων, των δικαιολογιών και των αυτοαθωώσεών τους.⁸ Η καθαφική ειρωνεία εντοπίζεται συχνά και στα ποιήματα του Ρίτσου, κάτι που αποτελεί επίδραση από τον Αλεξανδρινό ποιητή. Ακόμα και την ύπαρξη του ερωτικού στοιχείου απέναντι σε αντρικά κορμιά μέσα στα ποιήματα του Ρίτσου κάποιοι μπορούν να την ταυτίσουν με αυτήν στα καθαφικά έργα. Η διαφορά τους όμως βρίσκεται στη νεότερη ιστορική στιγμή και στο ότι ο Ρίτσος βλέπει τα γεγονότα και βάσει αυτών γράφει μέσα από μια νεότερη οπτική γωνία σε αντίθεση με τον Καβάφη. Επίσης ο Καβάφης αισθηματοποιεί το χώρο, ενώ ο Ρίτσος κάνει μια ρεαλιστική προσέγγιση, γιατί δεν θέλει να γίνει

² Δημήτρης Κόκορης, *Μια φωτιά. Η ποίηση, Σχόλια στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, 2003, σ. 23.

³ Έντμουντ Κίλι, *Αναπλάθοντας τον Παράδεισο. Το ελληνικό ταξίδι 1937-1947*, Αθήνα, 1999, σ. 279.

⁴ Μιχάλης Πιερής, *Χώρος, Φως και Λόγος. Η Διαλεκτική*

του «μέσα»- «έξω» στην ποίηση του Καβάφη, Αθήνα, 1992.

⁵ Νάσος Βαγενάς, *Η ειρωνική γλώσσα, Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Αθήνα, 1994, σσ. 91-123.

⁶ Πιερρά, ο.π., σ. 121.

⁷ Πιερρά, ο.π., σ. 123. ⁸ Πιερρά, ο.π., σ. 125.

αντιρεαλιστής. Έτσι αποκτά και συμβολιστικές διαστάσεις, όπως και πιο μοντέρνες προσεγγίσεις.

Παρόλα αυτά, μέσα από τη μελέτη των 2 αυτών ποιητών εύκολα μπορεί κανείς να αντιληφθεί πόσο σπουδαίοι είναι και ο Ρίτσος και ο Καβάφης. Ο Ρίτσος δεν είναι μόνο ο μεγάλος Έλληνας ποιητής, όπως λέει και ο Μίκης Θεοδωράκης, που πλούτισε καίρια τον νεοελληνικό λόγο, αλλά και ο ακέραιος άνθρωπος και λαϊκός αγωνιστής, που ήσυχα και σεμνά μοιράστηκε το ψωμί της δοκιμασίας με τον πάσχοντα λαό μας.⁹ Είναι ο κατεξοχήν Έλληνας, που βρήκε την πιο πλατιά απήχηση σε όλα τα πλάτη και μήκη του πλανήτη μας, δείχνοντας ότι το εθνικό και το παγκόσμιο ταυτίζονται, όπως ταυτίζονται τα όνειρα και οι ελπίδες όλων των ανθρώπων, όπου γης, για πανανθρώπινη λευτεριά. Και όπως συνεχίζει ο Θεοδωράκης, δεν θα ήταν μάλλον υπερβολή να λέγαμε ότι ο Γιάννης Ρίτσος είναι ο ποιητής του παγκόσμιου προλεταριάτου, όλων των εργαζομένων του κόσμου, που ακολουθούν πιστά τον ανηφορικό δρόμο της βαθιάς αλλαγής, της Επανάστασης. Ζει την ιστορία του τόπου του, και την καταγράφει γεμάτη συναίσθημα και μηνύματα.

Ο Ρίτσος, σαν καλός μαθητής που ήταν, δεν ακολούθησε κατά γράμμα όλους τους ποιητικούς τρόπους του δασκάλου του Καβάφη. Αποστασιοποιήθηκε για παράδειγμα από τη λογιοσύνη του καθαφικού λεξιλογίου, παρόλο που στα Δώδεκα ποιήματα για τον Καβάφη δεν χρησιμοποιεί δημοτικογενείς-λαϊκούς γλωσσικά τύπους άλλων συνθέσεών του.¹⁰

Όπως και ο Ρίτσος, έτσι και ο Καβάφης χαρακτηρίζεται από τη διά βίου αφοσίωση στην ποίηση και τη δημιουργία, με μια αταλάντευτη σοβαρότητα, γόνιμο πείσμα και αμετακίνητη συνέπεια.¹¹ Ένας άνθρωπος, που ένιωθε, ήταν και δήλωνε ποιητής, κάτι που διαπιστώθηκε και αναγνωρίστηκε μετέπειτα από πολλούς. Ο ίδιος ο Καβάφης στο τελευταίο του διαβατήριο, στο ερώτημα «Επάγγελμα» συμπλήρωσε «Ποιητής», και αυτόν τον τίτλο ζήτησε να του χαραξουν στην ταφόπετρά του.

Η «σιωπή» στις Μαρτυρίες του Ρίτσου:

Κατά παράδοξο τρόπο, ίσως το πιο επίμονο θέμα της ποίησης του Ρίτσου είναι η σιωπή. Όταν ο ποιητής αναλαμβάνει να διακηρύξει τα πιστεύω του, να υμνήσει αγώνες, να θρηνηήσει θύματα, να εμψυχώσει τους συντρόφους του, να

στηρίξει πρόσωπα του πανθέου των κατά καιρούς κομματικών ηγετών, εμπιστεύεται το λόγο, χωρίς να αμφισβητεί την αποτελεσματικότητά του. Αντίθετα, στα έργα, όπου κυριαρχεί ο υπαρξιακός προβληματισμός, το θέμα της σιωπής αποτελεί ένα κέντρο, από το οποίο ξεκινούν ακτινωτά ή απολήγουν άλλα θέματα, όπως το παράλογο του κόσμου, ο θάνατος, η φθορά, η μοναξιά, ο φόβος, αλλά και οι μικρές χαρές της ζωής ή μια γενικότερη κατάφαση. Είναι ένας περιορισμός ή μάλλον μια εκμηδένιση της φωνής, δηλαδή του μέσου, με το οποίο πλησιάζουμε τους άλλους, κατανοούμε και δεχόμαστε τους άλλους, το τραγικό και βασανιστικό αδιέξοδο της ύπαρξης είναι η βαθιά σφήνα της σιωπής, που δε βγάζει πουθενά.¹³

«ώσπου να γίνεις (όπως έγινες) η μεγάλη σιωπή της ύπαρξής σου».

(Φιλοκτήτης, Τ.Δ. , σ. 261)

Ο άνθρωπος στα ποιήματα αναμετρείται διαρκώς με τη σιωπή. Της αντιστέκεται, εξερευνά το χώρο της, τη μελετά ως κατάσταση επιθυμητή, αλλά πολλαπλά απαγορευμένη. Η σιωπή περικυκλώνει την ύπαρξη, απειλεί να την εξαφανίσει και ταυτόχρονα την τροφοδοτεί.¹⁴ Είναι άπαστη, σαν τον αέρα, και βαριά, σαν το μολύβι.¹⁵ Η σιωπή βρίσκεται στο επίκεντρο των υπαρξιακών προβληματισμών του Ρίτσου, αλλά και της ποιητικής του.

Η σιωπή αποτελεί εύκολη λύση για όσους αδιαφορούν για το κοινωνικό τους χρέος. Δηλώνει την απόλυτη συντριβή ή την απόλυτη ευτυχία. Ως εκδοχές της σιωπής, εκλαμβάνονται η αποσιώπηση, η παράλειψη, η απόκρυψη, η μυστικότητα, η ανωνυμία.¹⁶

Διερευνώντας θέματα, όπως μοναξιά, θάνατος, απώλεια, ο ποιητικός λόγος κατασκευάζει μια διευρυμένη περιοχή, στην οποία αναγνωρίζει την επικυριαρχία της σιωπής, επιμένοντας όμως να την ανιχνεύει. Συχνά στην ποίηση του Ρίτσου ο λόγος προσδιορίζεται από τη σχέση του με τη σιωπή. Στο ποίημα «Τέλος μιας ομιλίας» (Μαρτυρίες Α', 1957-63) ο ομιλητής χρησιμοποιεί τη μεταφορά του καθρέφτη, επιχειρώντας να ορίσει τη δική του σχέση με το λόγο και του λόγου με τη σιωπή:

«Την τελευταία στιγμή, τελειώνοντας την ομιλία του μες στα χειροκροτήματα,

*πρόσθεσε με μια αμφίρροπη κι ήρεμη έκφραση:
«Εκείνος που τον χειροκροτήσατε δεν ήμουνα εγώ,
και τα λόγια μου δεν ήταν τα δικά μου- ήταν μικροί
καθρέφτες αντίκρυ σας*

δίνοντας αποσπάσματα απ' το πρόσωπό σας ή την

⁹ Αφιέρωμα στο Γιάννη Ρίτσο, Αθήνα, σ. 35.

¹⁰ Δημήτρης Κόκορης, *Μια φωτιά. Η ποίηση, Σχόλια στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, 2003, σ. 30.

¹¹ Εισαγωγικά σχόλια στον Κ.Π. Καβάφη, Αθήνα σ. 83.

¹² Έλλη Φιλοκύπρου, *Η αμειλικτη ευεργεσία: όψεις της σιωπής στην ποίηση του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, 2004, σ.

9-10.

¹³ Κρεσέντσιο Σαντζιλιο, *Μύθος και Ποίηση του Γιάννη Ρίτσου*, σ. 99.

¹⁴ Φιλοκύπρου, *ό.π.*, σ.11.

¹⁵ Σαντζιλιο, *ό.π.*, σ. 100.

¹⁶ Φιλοκύπρου, *ό.π.*, σ.14.

αναμονή σας, κι αντίκρυ στα ίδια μου τα λόγια στεκόμουν κι εγώ ο ίδιος σε μακρινό φως, αντανακλώντας στους καθρέφτες, ρίχνοντας τις λάμπεις μες στα μάτια σας για να μη με βλέπετε. Τ' αληθινά μας λόγια κείνται βαθιά μες στη σιωπή (κι ούτε χρειάζονται άλλωστε)». [...]

(© 208)

Η οριακή, μετέωρη ύπαρξη του ποιητή και της ποίησης διαπιστώνεται στη μοίρα τους, αλλά και στην ίδια την περιπέτεια της γραφής. Στο ποίημα «Επανόρθωση» (Μαρτυρίες Α', 1957-63) ο ποιητής ταλαντεύεται ανάμεσα στο λόγο, που παρεμβαίνει στην ομορφιά της γύρω πραγματικότητας, και στη σιωπή, που αποκαλύπτει το κενό της:

«Η τελευταία ανταύγεια της εσπέρας του έφεγγε την ανοιχτή σελίδα όπου ετοιμάζονταν να γράψει κάτι για θάλασσα ή για σπίτια κλεισμένα. Με τρόμαξε μήπως μια λέξη τον σβήνει απ' τη σελίδα αυτό το χρυσορόδινο φέγγος της δύσης. Έκλεισε λοιπόν το τετράδιό του πιστεύοντας πως έτσι διατηρούσε ανέπαφη τη ρόδινη, άπογη σιωπή της. Τ' άλλο πρωί, κοίταξε κείνη τη σελίδα. Κι ήταν άσπρη, απίθανα άσπρη σαν κενό πεπλατυσμένο, δείχνοντας τη δική του αδυναμία ακάλυπτη. Γι' αυτό, με μια χειρονομία σα νά 'κρυβε τα μάτια του, έγραψε βιαστικά τούτα τα λόγια: «Η σιωπή δεν είναι ρόδινη, είναι άσπρη». Κι έβλεπε κιάλας όλο το άσπρο πίσω απ' τη σελίδα σαν άγαλμα γυμνό πίσω από μια λεπτή κουρτίνα».

(© 221)

Η σιωπή ανήκει στη Φύση, και είναι «άπογη». Ο λόγος, που ανήκει στον ποιητή, επομένως στην Τέχνη, δεν μπορεί να αποδώσει, ούτε τη σιωπή, ούτε την απόλυτη ομορφιά, γι' αυτό και δεν προσπαθεί να την καταγράψει. Έτσι στον ποιητή το μόνο, που μένει είναι το κενό που αντικατοπτρίζει τη δική του αδυναμία να επιμείνει στο λόγο.¹⁷ Κάποιες φορές ο λόγος αναγκάζει τη σιωπή να μιλήσει, ενώ άλλες φορές αναγνωρίζει το ανείπωτο του βάθος της.

Το στοιχείο της σιωπής μπορούμε να πούμε ότι είναι ευδιάκριτο και σε ποιήματα του Καβάφη. Στα «Τείχη», για παράδειγμα, γίνεται αναφορά σε σιωπή, αφού δεν άκουσε ποτέ κρότο, ήχο, θόρυβο και χωρίς ο ίδιος να το συνειδητοποιήσει, αποκλείστηκε από τον κόσμο. Εδώ, αυτή η σιωπή, συμβαίνει από τον υπόλοιπο κόσμο, που βρίσκεται γύρω από τον ποιητή. Επίσης πίσω από την αναφορά στη σκέψη και στο νου, στο συνεχή συλλογισμό, τον οποίο αναφέρει ο Καβάφης εδώ, εντοπίζεται και πάλι η σιωπή. Με τη συνεχή σκέψη κλείνεται στον εαυτό του και σιωπά, δεν έρχεται σε επαφή με άλλους ανθρώπους.

«Και κάθομαι και απελπίζομαι τώρα εδώ. Άλλο δεν

σκέπτομαι: το νουν μου τρώγει αυτή η τύχη...
Αλλά δεν άκουσα ποτέ κρότον κτιστών ή ήχον.
Ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμο έξω.»

(«Τείχη»)

Στο ποίημά του «Φωνές» είναι έκδηλο επίσης το στοιχείο της σιωπής.

«Ίδανικές φωνές κι αγαπημένες
εκείνων που πεθάναν, ή εκείνων που είναι
για μας χαμένοι σαν τους πεθαμένους.
Κάποτε μες στα όνειρά μας ομιλούνε,
κάποτε μες στην σκέψη τες ακούει το μυαλό.
Και με τον ήχο των για μια στιγμή επιστρέφουν
ήχοι από την πρώτη ποίησι της ζωής μας-
Σα μουσική, την νύχτα, μακρυνή, που σβήνει».

(«Φωνές»)

Αναφέρεται σε φωνές νεκρών, που ακούγονται στα όνειρά μας, επομένως φωνές που στην πραγματικότητα δεν ακούγονται, άρα υπάρχει ησυχία, σιωπή. Αυτή τη σιωπή την κρύβει μάλλον και η αναφορά στους νεκρούς. Γίνεται και πάλι αναφορά στη σκέψη, που προϋποθέτει τη σιωπή, για να λειτουργήσει. Στο τέλος μιλά για μουσική, κάτι που σίγουρα δε δημιουργεί σιωπή, αλλά ταυτοχρόνως μιλά για βράδυ, δημιουργώντας μια εικόνα ησυχίας, η οποία υπάρχει αυτή την ώρα της μέρας, και στη συνέχεια αναφέρει ότι η μουσική σιγά-σιγά σβήνει, χάνεται, και επαναφέρει και πάλι έτσι το θέμα της σιωπής.

Επομένως, συμπεραίνουμε ότι οι δύο αυτοί μεγάλοι μας ποιητές συγκλίνουν και σε αυτό το σημείο. Δύο ποιητές, που προφανώς εκφράζουν τα συναισθήματα, τη ζωή, τα βιώματά τους μέσα από τη σιωπή στα έργα τους. Ίσως ήταν και ένας τρόπος κριτικής προς τα πολιτικά δρώμενα της εποχής, κυρίως για το Ρίτσο. Μπορεί μέσα από αυτή την αναφορά στη σιωπή μέσα στα έργα τους να ηρεμούσαν και οι ίδιοι ή ακριβώς να έδειχναν την προσωπική τους κατάσταση τη δεδομένη στιγμή, που έγραφαν ένα συγκεκριμένο ποίημα, όπως για παράδειγμα ο Καβάφης όταν αναφερόταν στον αποκλεισμό του από τον κόσμο γύρω του. ■

¹⁷ Φιλοκύπρου, ό.π., σ.115.